

„Ez világ,

mint egy kert...”

TANULMÁNYOK
GALAVICS GÉZA TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE:
BUBRYÁK ORSOLYA

MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZET
GONDOLAT KIADÓ
BUDAPEST 2010

A kötet létrejöttét támogatta

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

OTKA

Országos Tudományos
Kutatói Alapprogramok

MTA Könyv-
és Folyóiratkiadó
Bizottság

**Esterházy
Privatstiftung**

Esterházy Privatstiftung

Rezümék fordításai:

Bubryák Orsolya és a szerzők

Az idegen nyelvű rezüméket lektorálta:

Ádám Edina, András Edit, Boris János, Martin Frank, Stefan Körner

Képszerkesztő:

Pócs Dániel

A kiadásért felel:

Beke László

MTA Művészettörténeti Kutatóintézet
és

Bácskai István

Gondolat Kiadó

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000848536

A borítón Barabás Miklós: *Erdélyi (soborsini?) kastély* című képének részlete
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria
Fotó: Mester Tibor, MNG

ISBN 978 963 7381 99 7

© MTA Művészettörténeti Kutatóintézet

© Gondolat Kiadó

© Szerzők, fényképészek, fordítók

Minden jog fenntartva

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa

Tipográfia, borítóterv, nyomdai előkészítés: Abiprint Kft.

Felelős vezető: Abinéri Ottó

Nyomás és kötés: Verano Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

Printed in Hungary

X 129 617

Tartalomjegyzék

I. A REPRESENTÁCIÓ SZÍNTEREI

Nyilvánosság és propaganda

PÁLFFY GÉZA

A magyar korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században 17

H. NÉMETH ISTVÁN

Az önigazgatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban 55

FRIEDRICH POLLEROß

Austriacus Hungariae Rex. Zur Darstellung der Habsburger als ungarische Könige in der frühneuzeitlichen Graphik 67

ÁCS PÁL

„Pro Turcis” és „contra Turcos”. Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török históriájában 85

GULYÁS BORBÁLA

Huszár–török viadatok a szász választófejedelmi udvarban (1548, 1553) 101

G. ETÉNYI NÓRA

Athleta Christi új imázsa a visszafoglaló háború propagandájában. Georg Friedrich württembergi herceg halála Kassán 1685-ben 113

– VISKOLCZ NOÉMI

Magyar arisztokraták I. Lipót esküvőjén 1666-ban. Egy metszet Esterházy Pál bécsi bevonulásáról 135

A főúri reprezentáció „privát” színterei

KOVÁCS ANDRÁS

A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén 149

KOPPÁNY TIBOR

A költő Zrínyi és Csáktornya várának átépítése 159

KELÉNYI GYÖRGY

„Az istenek tanácsa.” Giovanni Lanfranco freskója a Villa Borghesében 175

PETR FIDLER

Auch die Rosse sollten was von der Ikonographie verstehen, nicht wahr? 185

BUBRYÁK ORSOLYA

Erdődy Anna serlegsorozata – a források tükrében 193

KISS ERIKA

„...so nicht zu aestimirn.” Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója 211

STEFAN KÖRNER– MARGIT KOPP Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy. Gemälde und Bildprogramme	221
BUZÁSI ENIKŐ Az Esterházy család „Török Nászban”. Egy eddig ismeretlen kosztümös ábrázolás gróf Esterházy Ferenc kancellárról és családjáról	255
<i>Az épített és táji környezet ábrázolása és alakítása</i>	
SZENTESI EDIT Johann Jakob Stunder árjegyzéke	265
BASICS BEATRIX „A kép rajongó leírása.” A táj szerepe és bemutatása Jane Austen (1775–1817) regényeiben	277
FATSAR KRISTÓF Carl Ritter tervezési programja a pozsonyi Bruckenaus-kert átalakításához	285
SISA JÓZSEF A soborsini kastély és parkja	299
HAJÓS GÉZA Die Kunstgeschichte und die Gärten bis zum I. Weltkrieg Mit einem kurzen Ausblick in die jüngste Vergangenheit	321

II. HATÁRÁTLÉPÉSEK

Kulturális, művészeti és politikai kapcsolatok

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES A kút. Matteo de'Pasti Guarinóról készült érméről	337
– MONOK ISTVÁN A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században	347
MIKÓ ÁRPÁD Via Hungarica. Az itáliai reneszánsz az Alpokon túl: olasz művészek a Jagelló-kori Magyarországon	355
ENDRŐDI GÁBOR Mária halála-dombormű Żywiecben, avagy újabb adalék a Garam-vidéki bányavárosok szobrászatához a 16. század elején	367
– KESERŰ BÁLINT Akatolikus mecénatúra a dunai monarchia országaiban a donnersmarcki Henckelek példáján	379
SZABÓ PÉTER A tokaji bejárat. Az erdélyi állam és Tokaj koronként változó kapcsolata	389
– SZÖRÉNYI LÁSZLÓ „mind magyar, mind horvát” – Zrínyi Miklós haza fogalma	405

Vándorló művészek – vándorló motívumok

GERSZI TERÉZ Paul Bril római síremlékrajza Budapesten	415
KŐSZEGHY PÉTER Kinek a lánya? Kinek a verse?	421

JOZEF MEDVECKÝ „Unterschiedliche Engel nach zwey vornemsten Künstlern aus Italien”. Reflexionen über die Migration der Motive in der Barockmalerei	425
CZÉRE ANDREA A szüzesség védelme: Valentin Lefèvre drezdai rajza	441
GARAS KLÁRA Adalékok Anton Kern (1709–1747) munkásságához. A részeg Noé képe és mások	447
SZILÁGYI ANDRÁS Hogger János oltárképe a szeged-alsóvárosi ferences templomban. Egy 1733. évi bécsi tézislap kompozíciójának rendhagyó utóélete	455
JÁVOR ANNA Piazzetta és Mögel	465
SERFŐZŐ SZABOLCS Franz Xaver Bucher – egy késő barokk festő a Dunántúlon	473
INGEBORG SCHEMPER-SPARHOLZ Canova zeichnet nach Zauner. Ein Beispiel für Ideentransfer im Klassizismus	489
GONDA ZSUZSA Heinrich Friedrich Füger művészetallegóriája	499
SINKÓ KATALIN Magyarország géniusza és a múzsák temploma. Joseph Abel előfüggönye a Pesti Királyi Városi Színházban, 1812	507
UJVÁRI PÉTER Emlék márványból és módszertanból. Goethe és Meyer esete David d’Angers-val, III.	523

III. EGYHÁZ ÉS MŰVÉSZET

Egyház és mecénatúra

MAROSI ERNŐ A pécsi román kori székesegyház narratív reliefjeiről	549
LŐVEI PÁL „Hahóti Zsuzsanna” és az alapítók emlékezete	565
GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY KATALIN A kőszegi Szent Jakab-templom mecénásai a jezsuiták idején (1674–1749)	577
FARBAKY PÉTER A kamalduli remeteszékhelyek a barokk kori Magyarországon	597
KOMÁRIK DÉNES Újabb gondolatok a pesti egykori pálos (Egyetemi) templom és kolostor mesterkérdéséhez	609
MARIA PÖTZL-MALIKOVA Das Bundesladedenkmal in Győr (Raab) und die Frage seines ausführenden Künstlers	627
BARDOLY ISTVÁN–TÍMÁR ÁRPÁD „Az ideiglenesség félreismerhetetlenül ki legyen fejezve”. Adalékok a pozsonyi Szent Márton-szobor történetéhez	647

SZÉKELY ZOLTÁN	
A győri Apátúr ház ebédlőjének képprogramja	659
JERNYEI KISS JÁNOS	
Recentior Philosophia. A bölcsészeti fakultás ábrázolása Franz Sigrist egri mennyezetképén	671
PUSKÁS BERNADETT	
Egy munkácsi főpap reprezentációs lehetőségei a 18. század végén	685
VELLADICS MÁRTA	
Lelkészsegrendezés 1782–1790. Egy elfeledett forrásegyüttes művészettörténeti vonatkozásai	695
BIBÓ ISTVÁN	
A kiskunlacházi református templom építésének története	705
TERDIK SZILVESZTER	
Palkovics György (1763–1835) kanonok esztergomi lakóháza	717
<i>Keresztény ikonográfia</i>	
RIDOVICS ANNA	
A mennyei Gyermekek. Trinitas Paternitas a barokk mariológiai ábrázolásokon	729
HARIS ANDREA	
Kontúrok. Schmidt Ferenc képfaragó és a Szentháromság-szobrok	741
SZILÁRDFY ZOLTÁN	
Szent Fülöp diakónus ikonográfiájának hazai vonatkozásai	751
<i>Kegyek és kegytárgyak</i>	
R. VÁRKONYI ÁGNES	
Bujdosó Boldogasszony. Egy szakrális műkincs különös útja	757
KERNY TERÉZIA	
A máriabesnyői kegyszobor 18–20. századi devocionális alkotásokon. Liturgikus alkotások, fogadalmi képek, aprónyomtatványok	773
VOIGT VILMOS	
Az orosz fémikonokon megjelenő „Szenvedő Istenanya”	787
—BARNA GÁBOR	
Díszített oltárok. A templomdíszítés vázlatkönyve. A theatrum sacrum kulisszái	797
BARDOLY ISTVÁN	
Galavics Géza bibliográfiája	805
<i>A kötetben használt intézményi rövidítések</i>	815
<i>Névmutató</i>	819

A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században

A könyvtörténet nagy összefoglaló monográfiái is felhívják a figyelmet arra a tényre,¹ hogy néhány város – például Antwerpen, Lyon, Bécs, Augsburg, Nürnberg és különösen Velence – annak is köszönhetfe fejletti könyvkiadó tevékenységét, hogy a közelükben nyomdailag ellátatlan vagy fejletlen területek voltak találhatóak. Így a nagytömegű, és nem mindig a legjobb technikai felkészültséget megkívánó nyomtatványokat – szertartáskönyvek, iskolai könyvek stb. – a nyomdákban nem bővelkedő területek intézményei, urai a közelben rendelték meg. Az ügyintézés és a szállítások pedig mindig alkalmat kínáltak a kapcsolatok építésére, illetve arra, hogy a teljes velencei könyvpiac kínálatával megismertessék a megrendelőt.

Ez az állítás magától értetődő igazságokat hordoz, és az sem meglepő, hogy a korszak európai információs centrumai is éppen az előbbieken felsorolt városok voltak.² Velence a Magyar Királysággal határos állam volt, a napi kapcsolat a mai horvátországi területek és Velence város között a különféle, a háztartásban használt eszközök, anyagok, illetve élelmiszerek beszerzése mellett természetesen kiterjedt a könyvek forgalmazására is.

Csak egyetlen példa kedvéért szakítsuk meg tanulmányom gondolatmenetét: a horvátországi Zrínyi család udvara Ozalyban volt, és tisztartóik főleg Velencébe jártak bevásárolni (a család a 17. században velencei polgárjogot is nyert). A családfő, Zrínyi György (1549–1603), sógorának, a németújvári gróf Batthyányi Boldizsárnak írt (1571. december 12.) arról, hogy egy érdekes könyvet hozott a tisztartója a török elleni nagy tengeri győzelemről (Lepanto). Biztosan őt is érdekli, ezért elküldi neki. Batthyány Boldizsár (1549–1590) franciás műveltségű, könyvszerető ember volt, de nem tudunk arról, hogy mint a Zrínyiek, tudott volna olaszul. Latin és francia ismeretei alapján azonban biztosan eltájékozódott akár egy olasz históriás szövegben:

„Továbbá tudom, hogy Tekegyelmed ex litteris értette és halotta az tengeren való hadakozásnak dolgát. Ím mostan Tekegyelmednek ismég újban megküldöm, miképpen megírták az viadalnak dolgát. Ezt pedig énnékem szintin Velencéből küldötték. Mert énnékem egyik tengeremléki tisztartóm Velencében volt, aki által küldötték. Azért ezt Tekegyelmed minden bizonnyal elhiheti, hogy ez nyomtatásban írván megküldöttem.”³

¹ MARTIN, Henri-Jean – FÉBVRE, Lucien: *L'apparition du livre*. Paris 1958 [réimpr. 1999.] 258–270; BARBIER, Frédéric: *L'Europe de Gutenberg. Le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe – XVIe siècle)*. Paris 2006. 202–218.

² Vö. PIEPER, Renate: Informationszentren im Vergleich. Die Stellung Venedigs und Antwerpens im 16. Jahrhundert. In *Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. (=Wirtschafts- und Sozialhistorische Studien, 3.) Hg. von NORTH, Michael. Köln–Weimar–Wien 1995. 45–60.

³ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. (=Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. HERNER János – MONOK István, Szeged 1983. 553–554.

Az általam vizsgált időszakban (1470–1600) Velence történetében is fordulat állt be abból a szempontból, hogy a 16. század eleji európai hatalmi pozíciója már meggyengült a század végére.⁴ Ugyanilyen ruptúráról beszélhetünk a magyar történelemben, ráadásul a középkori Magyar Királyság szétesése (1526–1541) pontosan arra az időszakra esett, amikor Velence is jelentős európai befolyásvesztést könyvelhet el a maga históriájában. Közép-Európát Velencével a korban a török veszély, illetve az ellene folyamatosan viselt harc kötötte össze. A kérdésnek hatalmas szakirodalma van, és rendszeresen rendeznek olyan nemzetközi konferenciákat, ahol a magyarországi, a lengyel, a litván, a cseh, vagy éppen és a román forrásanyaggal szembesülhet az elméleti történeti irodalom.⁵ A közép-európai politikai és történeti gondolkodás a korban – amely természetes módon helyezte középpontba a török kérdést – alapvetően számolt a velencei szövetséggel, illetve nagyon sokat tanult a velencei történeti iskoláktól.⁶ Magyarország és Velence kapcsolattörténetének különleges fejezete a 15–16. század fordulója, hiszen a magyarországi humanizmus jelentős mértékben a velencei kapcsolatrendszerből táplálkozott,⁷ illetve a török veszély a diplomáciai kapcsolatokat is szorosabbá fűzte.⁸

Tanulmányomban nem foglalkozom a kéziratos könyvkiadás termékeinek közép-európai elterjedésével, vagy velencei scriptorok és miniátorok itteni tevékenységével,⁹ és ugyanígy a cirill, vagy a héber betűs nyomdászattal sem. A kéziratos könyv azonban még egy szempontból jelentős helyet tudhat magáénak a velencei könyvkiadás történetében: a közép-európai, de főként magyarországi középkori könyvtárak széthullása – ennek oka részben a nyomtatott könyv elterjedése, részben a török hódítás, de elsősorban a reformáció gyors elterjedése – több esetben ismeretlen szövegváltozatok feltárását is eredményezte. A humanista kiadók, és főként a Manutius műhely, külön is figyelmet fordított erre. Aldus kapcsolatépítését a magyarországi humanistákkal nem utolsósorban a királyi könyvtár, a *Bibliotheca Corviniana* gazdag antik és kora középkori szövegállománya, ennek megismerési vágya motiválta.¹⁰

A velencei humanista officinák érdeklődése mentén szerveződtek azok a személyes kapcsolatok is, amelyeknek köszönhetően a könyvnyomtatás korai szakaszában a Magyarországra szánt kiadványok megrendelői, illetve a magyar vonatkozású kiadványok (magyarországi szerzők munkái, vagy a magyarokkal kapcsolatos munkák) jelentős számban jelentek meg itt. Ha statisztikailag akarjuk ellenőrizni ezt az állítást, akkor érdemes összehasonlítani a lengyel számokkal. A 15. századból 242 nyomtatott *polonicum* ismert, ebből 18 jelent meg a lagúnák városában.¹¹ Ezzel szemben a 126 ismert *hungaricum*ból 22 velencei nyomda

⁴ Vö. NORWICH, John Julius: *A History of Venice*. London 1982. 342–505.

⁵ Az utóbbi kettő ilyen konferencia anyaga: *I Turchi il Mediterraneo e l'Europa*. A cura di MOTTA, Giovanna. Milano 1998; *L'Europa centro-orientale e il pericolo turco tra Sei e Settecento*. A cura di PLATANIA, Gaetano. Viterbo 2000.

⁶ KLANICZAY TIBOR: Réforme et transformation culturelles en Hongrie. In *Les réformes enracinement socio-culturel*. (XXVe colloque international d'études humanistes Tours, 1–13. juillet 1982) Etudes réunies par CHEVALIER, Bernard – SAUZET, Robert. Paris 1982. 48–65; KLANICZAY TIBOR: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben. In *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. (=Memoria saeculorum Hungariae, 5.) Szerk. VARJAS Béla. Budapest 1987. 337–400.

⁷ Vö. *Rapporti* 1975.

⁸ COCO, Carla: *Da Mattia Corvino agli ottomani. Rapporti diplomatici tra Venezia e l'Ungheria, 1458–1541*. Venezia 1990.

⁹ CSAPODI-GÁRDONYI, Klára: Influenze veneziane nella miniatura dei codici a Buda. In *Rapporti* 1975. 95–104.

¹⁰ Vö. NEBBIAI, Donatella: Les réseaux de Matthias Corvin. In *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: réseaux du livre, réseaux des lecteurs*. (=L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, IV.) Ed. par BARBIER, Frédéric – MONOK, István. Budapest–Leipzig 2008. 17–28.

¹¹ *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, I–III. Moderante KAWECKA-GRYCZOWA, Aloadia, Composuerunt BOHONOS, Maria – SZANDOROWSKA, Elisa – SPANDOWSKI, Michael. Wratislaviae–Varsaviae–Cracoviae 1970–1993.

terméke.¹² A *hungaricumok* közé ezúttal nem számítottam a horvát szakírók által nyilvántartott, glagolita betűvel nyomtatott, horvát nyelvű missalét,¹³ négy horvát szerző munkáját, illetve Andrija Paltašić velencei horvát nyomdász nyolc kiadványát.¹⁴ A szerzők ugyanis kivétel nélkül a mai Horvátország akkor Velencéhez tartozó területéről származtak, vagyis nem a Magyar Királyságban éltek.¹⁵

Külön ki kell emelni azt a tényt, hogy a két, nagyon rövid ideig aktív magyarországi ősnymda¹⁶ megszűnése után az első officina, az 1525-ben alapított szebeni, ugyancsak velencei nyomdászattörténeti összefüggésben értelmezhető.¹⁷ A nyomdász, „Valentinus Corvus, presbiter, calcographus” ugyanis leszármazottja Andreas Corvus Velencében is aktív betűmetszőnek, aki brassói volt.¹⁸

Persze az ország – főként az egyházi intézmények – tényleges könyvellátását jelentős mértékben a budai könyvkereskedők tevékenysége biztosította. Ők nem csupán kereskedtek, de könyvkiadói tevékenységet is végeztek.¹⁹ Az általuk finanszírozott 61 könyv közül 55 velencei nyomdásznál látott napvilágot (emellett csak Nürnbergben jelent meg számottevő kiadvány, Bécs, Krakkó, Lyon, Párizs csak néhány címmel szerepel). Valamennyi kiadvány közvetlen egyházi használatba került: szerkönyvek, zsinati határozatok, illetve magyar szentek élete.

A budai könyvkereskedők mellett voltak főurak, illetve főpapok, akiknek kapcsolatai mentén egy-egy magyarországi szerző könyvet adhatott ki Velencében a 16. században is. Az Itáliában ismert, és elismert pécsi püspök, Janus Pannonius verse helyet kapott az 1498-ban megjelent Polybius-kiadásban,²⁰ majd

¹² *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*, I–II. Ed. SAJÓ, Géza – SOLTÉSZ, Elisabeth. Budapest 1970. Az egykori Magyarországhoz számítottam a teljes Kárpát-medencét, és Horvátországot, Dalmácia kivételével. Felhasználtam tehát a következő katalógusokat: KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur. Inkunábuly na Slovensku*. Martin 1979; *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*. Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged 1965; MOSORA, Elena – HANGA, Doina: *Catalogul incunabulelor. Biblioteca Centrala Universitara Cluj-Napoca*. Cluj-Napoca 1979; FIKK László – BALÁZS Lajos: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*, *Catalogul incunabulelor din Biblioteca Teleki-Bolyai*. Tîrgu Mures 1971; JUGAREANU, Veturia: *Catalogul colectiei de incunabule*. Sibiu 1969; SCHATZ, Elena-Maria: *Catalogul colectiei de incunabule*. Bucuresti 1995; BADALIĆ, Josip: *Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur*. Zagreb 1952.

¹³ *Drei Schriften – Drei Sprachen. Kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte*. (Ausst.-Kat. Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Tiergarten) Autoren: NAZOR, Anca – BRATULIĆ, Josip – TOMASOVIĆ Mirko, hg. von LIPOVČAN, Srećko. Zagreb 2002.

¹⁴ BUDIŠA 1990. 66–67.

¹⁵ A horvát történetírás természetesen a mai Horvátország területét érintő iratokat, innen származó személyek műveit, és minden horvát nyelvű dokumentumot *croaticumnak* tekint. A magyar könyvtörténetírás a Magyar Királysággal társult királyságként egyetlen államot alkotó Horvát Bánság mindenkori területi határai által kijelölt területet tekinti a vizsgálat tárgyának, illetve a mai Horvátország északi peremét egyértelműen Magyarországnak, hiszen azok a részek a déli magyarországi megyékhez tartoztak. Adminisztratív és persze művelődéstörténeti szempontból egyértelműen képezik részét a magyar történelemnek. A horvát könyvtörténetírás a mai területek művelődéstörténeti összetettsége ellenére is együtt elemzi általában a szellemi áramlatok recepciótörténetét. Vö. STIPČEVIĆ, Aleksandar: *Le livre imprimé et le livre manuscrit dans la Croatie de la Renaissance*. In *Le livre dans l'Europe* 1988. 106–111; ŠANJEK, Franjo: *La circulation du livre européen en Croatie au XVe et XVIe siècle*. In *Les croates et la civilisation du livre*. Publ. par HEGER, Henrik – MATILLON, Janine. Paris 1986. 47–54.

¹⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, I. *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, 1. 1473–1600. Összeáll. BORSA, Gedeon – HERVAY, Ferenc – HOLL, Béla – KÁFER, István – KELECSÉNYI, Ákos, Budapest 1971. Nr. 1–6; BORSA, Gedeon: *Druckorte und Papiermühlen des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn*. In *Villes d'imprimerie et moulins à papier du XIVe au XVe siècle*. (Colloque international, Spa 1973) (=Collection histoire Pro civitate) Bruxelles 1976. 239–245.

¹⁷ SIMON, Zsolt: *Primele tipărituri din Transilvania (Sibiu, 1525)*. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca* 46 (2007) 89–106; uő: *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből*. *Magyar Könyvszemle* 125 (2009) 1–29.

¹⁸ BORSA Gedeon: *Az első szebeni nyomda történetéhez*. *Magyar Könyvszemle* 125 (2009) 357–361.

¹⁹ *A budai könyvárusok kiadványai 1480–1525*. BORSA Gedeon anyaggyűjtését sajtó alá rendezte DÖRNYEI Sándor. (Függelék) In RMK III. *Pótlások, kiegészítések, javítások* 5. 1996. 249–282; vö. BORSA, Gedeon: *L'Activité et les marques des imprimeurs de Buda avant 1526*. In *Le livre dans l'Europe* 1988. 170–181.

²⁰ RMK III. 5038.

1502-ben megjelent a magyarországi Matthaeus Fortunatus Seneca-kiadása is.²¹ Magyar személyek persze mecénásokként is részt vettek a humanista könyvkiadás fenntartásában. Aldus Manutius Atheneus-kiadását (1514) Janus Vyrtesius Pannoniusnak ajánlotta, az 1521. évi Cicero editiót pedig Móré Fülöpnek.²² Raphael Rhegius pedig az 1513-as Ovidiusát ajánlotta az akkori magyar királynak, Ulászlónak.²³ Emellett Ambrosius Pannonius, bencés szerzetes két, a szerzetesi élet napi szabályairól szóló munkája hagyta el Lucantonio Giunta és Petrus Lichtenstein sajtóját.²⁴

Ha a magyarországi szerzők velencei megjelenésű köteteit vizsgáljuk, akkor látványos törést kell látnunk az 1530 körüli években. Ez elsődlegesen a török magyarországi hódításával, illetve a protestáns reformáció hihetetlen gyorsaságú térnyerésével magyarázható. De hasonló módon elfogytak a lengyelországi szerzők is, csak a horvátok jelenléte folyamatos, igaz nem nagyszámú: a 16. században 16 horvát nyelvű, és 35 latin nyelvű, horvát szerzőtől megjelent kiadványt regisztrált Dražen Budiša.²⁵ Ezek csaknem valamennyien dalmátok voltak, jelentős számban a dubrovnikai petrarkista kör tagjai, vezéralakjukkal Marcus Marolusszal az élen.²⁶

A magyarországi szerzők száma jelentősen megcsappant. 1600-ig 22 kiadásról tudunk. Ezek főként Itáliában is megfordult humanisták voltak (Dudith András, Verancsics Antal, Verancsics Faustus, Kovacsóczy Farkas, Hunyadi Ferenc stb).²⁷ Mellettük szerzetes szerzők népszerű művei. Gregorius Coelius Pannonius, pálos szerzetes *Apocalysis*- és *Szent Ágoston*-magyarázatai könnyen érthető stílusuk miatt lettek népszerűek, és nem csak Magyarországon.²⁸ Az *Apocalysis*-kommentár például először Párizsban, hat évvel a velencei kiadás előtt jelent meg. Temesvári Pelbárt műveinek velencei, 1586-os és 1589-es kiadásai anakronisztikusnak mondhatóak. A 15. század végén európai bestsellerré vált beszédgyűjtemények a ferences szerzetes egyszerű gondolatmenete, közérthető volta miatt közel 50 kiadást mértek 1486 és 1510 között. További elemzést igényel annak megállapítása, hogy a Trident utáni katolicizmusnak miért volt szüksége ezen munkák újbóli megjelenítésére.²⁹

Meglepő volt számomra, hogy a Velencében megjelent magyar vonatkozású *Turcica* irodalom mennyire szegény. Tulajdonképpen csak olyan szövegek jelentek meg, amelyek számos más országban is napvilágot láttak. V. László, magyar király levelei Miklós pápához,³⁰ illetve Scander béghez,³¹ majd a műfaj klasszikusának mondható Bartholomaeus Georgievich emlékiratai nyolc alkalommal, mint Giovanantonio Menavio,³² illetve Francesco Sansovino³³ török történeti összefoglalása melléklete. Zrínyi Miklós szigetvári csatája, amely Szulejmán halálával zárult (1566) az egyetlen olyan magyarországi hadi esemény, amelyről Velencében nyomtatásban is megemlékeztek, *Historia di Zigeth* címmel, 1570-ben.³⁴

²¹ RMK III. 262.

²² Apponyi 2004. Nr. 96, 146.

²³ Apponyi 2004. Nr. 92.

²⁴ RMK III. 204 (1515); RMK III. 225 (1518).

²⁵ Budiša 1990. 12–14, 39–48.

²⁶ Vö. Kosić, Ivan: *Marko Marulić u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu: 500. obljetnica Judite* [i] 550. *obljetnica rođenja* (Katalog izložbe obržane u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Zagreb) Zagreb 2001.

²⁷ RMK III. 519, 610, 611, 625, 722, 967, 5439, 5450, 5485, 5630 stb. Rögtön megjegyzem, hogy Dudith és Verancsics is horvát származásúak voltak.

²⁸ RMK III. 320 (1537), RMK III. 372 (1547).

²⁹ RMK III. 751, 752, illetve 792. A kiadásokat Angelo Rocca, Francesco Ziletto, Guido Cipriano és Gabriele Rubeo adták ki, Alessandro Perotto és Antonio Caraffa kardinálisoknak ajánlva.

³⁰ RMK III. 5026 (1487).

³¹ RMK III. 5252 (1554), III. 5373 (1568), III. 5406 (1580).

³² RMK III. 5218 (1540), III. 5219 (1540), III. 5282 (1560).

³³ RMK III. 5298 (1564), III. 5322 (1568), III. 5430 (1582), III. 5648 (1600), III. 5649 (1600).

³⁴ RMK III. 603.

A velencei könyvpiacról azonban elsősorban nem a *patrioticumok* kerültek a közép-európai régióba. Ha megvizsgáljuk a terület ősnyomtatvány-állományát, azt tapasztaljuk, hogy északról délre haladva (vagyis a földrajzi távolságtól függően) más-más arányú, de mindenütt jelentős a velencei kiadványok száma. Lengyelországban a fennmaradt és ismert, egykori 8071 kiadásból 523 volt velencei. Ez az arány a történelmi Magyarország területét tekintve úgy alakul, hogy 8672 kiadásból 1250 Velencében jelent meg. Ha az egykori Magyarország horvátországi részét tekintjük, akkor az 1124:270 aránypárt kapjuk.

A 16. századból ránk maradt könyvanyag vizsgálata már nehezebb, de az arányokat jól szemlélteti a magyarországi helyzet. A nemzeti könyvtár 15 000-es állományának közel 10%-a velencei.³⁵ Így van ez más nagyobb könyvtárakban is. A nemzeti könyvtár 1312 velencei könyvéből 1541 előtti 397, vagyis a nem magyarországi szerzők munkáinak a Kárpát-medencébe jutása a 16. század folyamán akadálytalannak mutatkozik.

Tematikus megoszlása ennek a könyvanyagnak meglehetősen egyenetlen. Felénél több az antik auktorok szövegkiadása: Aldus Manutius, illetve a Manutius-műhely, a Sessa és a Giunti család, Jacopo Pencio, Lazaro Soardi Bartolomeo Zanetti a leginkább előforduló nevek a kiadók mutatójában. Petrus Lichtenstein a szertartáskönyvek terén az első, Simone de Luere, Bernardino dei Vitali a kortárs humanisták kiadásaival van jelen. Külön kiemelendő jelenség, hogy 1570 körül kezd változni a gyűjtemény tartalmi összetétele, és a vallási tárgyú, teológiai munkák nagy számban jelennek meg. Ez minden bizonnyal a sorait Magyarországon újra rendező katolikus egyháznak, illetve a tridenti zsinat befejezésének köszönhető.

Hasonló képet nyerünk, ha a 16. századból fennmaradt magánkönyvtárak összeírásait vizsgáljuk. A humanista, tudós könyvtárak tulajdonosai természetes módon a három nagy versengő kiadói központ (Velence, Bazel, Párizs) termékeit keresték. A párizsi,³⁶ illetve a bázeli piacot³⁷ nagyobb részt csak közvetítéssel érték el, de Velencébe többen eljutottak közülük, ezen kívül a gráci és bécsi könyvkereskedők is jól ismerték a közeli város kínálatát. A fennmaradt könyvjegyzékek vizsgálata általában is azt a képet mutatja, mint amelyet az alábbi négy példa bemutatásával nyerünk.

A Fugger család jelentős területeket és bányászati jogokat szerzett Magyarországon és Erdélyben. Megbízottjuk a 16. század közepén Hans Dernschwam (1494–1567/68) volt, aki életének nagy részét a felvidéki bányavárosokban töltötte. Humanista könyvtára a korban is ismert volt, és a baráti köre számára nyitott. Az 1162 kiadványt felsoroló katalógust maga a tulajdonos készítette el 1552-ben, és haláláig jegyezte a gyarapodást is. Az ókori szerzők, az egyházatyák kiadásai első sorban bázeli, párizsi és velencei kiadásban voltak meg neki, de a kortárs humanista írások főleg velencei műhelyekből érkeztek a könyvtárba.³⁸ Az 1162 címből 173 itáliai, ezen belül 140 velencei. Külön érdemes megjegyezni, hogy a 140-ből 101 kiadvány 1500 és 1530 közötti, vagyis a gyarapodás adatai pontosan jelzik a városállam nyomdaipari regressziójának kezdetét.

Zsámboky János (Johannes Sambucus) (1531–1587), a korszak egyik legismertebb humanistája, történetírója volt. Az ókori, a középkori szerzők műveit nem csupán nyomtatott kiadásban gyűjtötte, de korának egyik legnagyobb kéziratgyűjteményével is ő rendelkezett. Hosszú, másfél évtizedes nyugat-európai

³⁵ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservatur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*, I–III. Composuerunt SOLTÉSZ, Elisabetha – VELENCZEI, Catharina – W. SALGÓ, Agnes. Budapest 1990.

³⁶ MONOK, István: L'expansion du livre parisien en Europe aux 15e–18e siècles. In *Histoire et civilisation du livre. Revue internationale* 6 (2010). (Megjelenés alatt.)

³⁷ MONOK, István: Der Basler Buchdruck und die Gelehrtenbibliotheken in Ungarn im 16. Jahrhundert. In *Das Basler Buch in den Karpatenbecken*. Hg. von ČIČAJ, Viliam. Bratislava 2009. (Megjelenés alatt.)

³⁸ *Die Bibliothek Dernschwam. Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn*. Hg. v. BERLÁSZ Jenő. Redigiert und das Register zusammengestellt v. KEVEHÁZI, Katalin – MONOK, István. Szeged 1984.

körutazása során szerezte be könyveit. Járt a korabeli könyvkiadás minden jelentős központjában (Antwerpen, Párizs, Bázeli, Velence), így a könyvbeszerzés korláta nem a kínálat volt, hanem inkább anyagi kérdés. Humanista ízlésének megfelelő könyvtárat tudott magának szerezni, amely végül (mint ahogy Hans Derschwam gyűjteménye is) a császári könyvtárat gazdagította.³⁹ A 2618 tételű könyvtár közel 20%-a velencei kiadású antik auktor, illetve 15–16. századi humanista szerző munkája, illetve számos kézirat, amelyet az itteni kínálatból vásárolt.

Dudith András (1533–1589) is sok időt töltött Itáliában. A tridenti zsinat egyik résztvevőjeként nem csupán az alpesi várost kereste fel utazásai során. Könyvtáráról nem maradt fenn korabeli katalógus, de kutatók tulajdonosi bejegyzés alapján eddig 522 kiadványt azonosítottak könyvtárából.⁴⁰ Ebből 109 velencei officina terméke. Feltűnő, hogy ezek közül a többség a 16. század közepén jelent meg, és a protestánssá lett katolikus püspök teológiai és filozófiai érdeklődésének megfelelően nem az ókori szövegkiadásokat szerezte be erről a piacról.

Batthyány Boldizsár (?–1590) könyvtárának sem maradt fenn korabeli katalógusa. Töredékesen ismerjük tehát könyvbejegyzései alapján, a frankfurti Jean Aubry, illetve a bécsi Erhardt Hiller könyvkereskedők számlái alapján. Fontos azt is megjegyezni, hogy a főúr protestáns volt, vagyis a velencei teológiai könyvkínálat nem igazán érdekelte. Így is az ismert 670 könyvből 72 a lagúnák városából származik. Ezek jellemzően a megörökölt ősnymtatványok, vegyes tematikával, illetve humanista szövegkiadások (ókori szerzők, és egyházatyák művei).⁴¹

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a velencei nyomtatott könyv biztos felvevő piacra talált a közép-európai régióban. Velence, az egyes országok nyomdászatának fejlettségi szintjétől, a földrajzi közelségtől, illetve az adott ország vallási arculatától függően történeti periódusonként más-más mértékben szolgált a saját szellemi termékek kiadóhelyeként. Különösen a magyarországi szerzők, illetve kiadók váltak feltűnően nagymértékben megrendelőkké az 1490–1530 közti időszakban. A velencei humanista nyomdászat termékei versenytársai tudtak lenni a párizsi és a bázeli kiadványoknak, így a 16. század első két harmadának antik szövegkiadásai, az egyházatyák művei, illetve a kortárs humanisták saját szellemi termékei jelentős mértékben velencei kiadványként terjedtek el a régióban. A Trident utáni katolikus megújulási teológiai, és főként népszerű vallási irodalma a velencei kiadóknak ismét felcsillantotta a tömegtermelés lehetőségét, és valóban megnő a 17. század elején, majd jelentősebben a török magyarországi kiűzése után a velencei kiadványok száma a terület könyvtáraiban. Ezekben az időszakokban azonban a dél-németországi,⁴² illetve a bécsi kiadók sokkal előnyösebb pozíciókat tudtak maguknak biztosítani. Folyamatos, és biztos piaca a törökökről szóló kiadványoknak volt, illetve annak a politikaelméleti irodalomnak, amely a török európai jelenlétével foglalkozott.

Külön fontos hangsúlyozni, hogy az olasz nyelvű kiadványok a korszakban folyamatosan teret veszítettek. A latin Lengyelországban és Magyarországon is

³⁹ GULYÁS Pál: *Sámboky János könyvtára*. Budapest 1939. [Hasonmás: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa. Gulyás Pál olvasatában*. (=Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2.) Bev. Ötvös Péter, bibl. VARGA András, szerk. MONOK István. Szeged 1992.]

⁴⁰ *András Dudith's Library. A partial reconstruction*. Compiled and with an introduction by JANKOVICS, József—MONOK, István. Ed. by MONOK, István. Szeged 1993; PALUMBO, Margherita: *Intorno a un Cardano annotato da Andreas Dudith*. In *Bruniana et Campanelliana. Ricerche filosofiche e materiali storico-testuali* 7 (2002) 555–567.

⁴¹ *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hg. von MONOK, István—ÖTVÖS, Péter. Bd. II: MONOK, István—ÖTVÖS, Péter—ZVARA, Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. (=Burgenländische Forschungen, Sonderband, 26.) Hg. von MONOK, István. Eisenstadt 2004.

⁴² MONOK István: *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában. Statisztikai megközelítések*. In *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Szerk. KALMÁR János. Budapest 2007. 35–38.

a 19. századig megőrizte jelentőségét a politikai és az egyházi életben, illetve az oktatásban. Az olasz nyelvű kiadványok csak egy szűk arisztokrata réteghez, illetve az Itáliában képzett értelmiségiekhez találtak utat. Az itáliai papképző szemináriumok csak a 17. század második felétől kezdődően tudhattak magukénak jelentősebb számú diákot, ám az ő olasz nyelvtudásuk sem volt általában elégséges a folyamatos olvasáshoz, őket is latinul tanították, és hazatérve a latint kellett használniuk a napi gyakorlatban.

Rövidítve hivatkozott irodalom

Apponyi 2004	<i>Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschifte. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil I. Bd. I. Neubearb. von VEKERDI, József. Budapest 2004.</i>
BUDIŠA 1990	BUDIŠA, Dražen: <i>Hrvatske knjige tiskane u Mlecima od XV. do XVIII. stoljeća.</i> (=Izbor iz riznice Nacionalne i Sveučilišne Biblioteke u Zagrebu) Split 1990.
Le livre dans l'Europe 1988	<i>Le livre dans l'Europe de la renaissance.</i> (Actes du XXVIII ^e Colloque international d'études humanistes de Tours, juillet 1985) Sous la direction de AQUILON, Pierre – MARTIN, Henri-Jean. Paris 1988.
Rapporti 1975	<i>Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento.</i> (=Studia Humanitatis, 2.) A cura di KLANICZAY, Tibor. Budapest 1975.
RMK III.	Régi Magyar Könyvtár III. <i>Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve.</i> Írták SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. Budapest 1886–1891; Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. kötet. BORSA Gedeon irányításával DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma munkája. Budapest 1990–1996.

ISTVÁN MONOK

L'édition vénitienne et l'Europe centrale aux 15e et 16e siècles

Les grandes synthèses d'histoire du livre soulignent que l'activité éditoriale particulièrement intense de quelques grandes villes européennes – par exemple Anvers, Lyon, Vienne, Augsburg, Nuremberg et surtout Venise – s'explique au moins en partie par le fait qu'on trouve dans leur proximité des territoires peu développés et dépourvus d'imprimeries. Les maîtres et les institutions de ces territoires commandèrent les imprimés de masse – ne nécessitant pas toujours un niveau technique très élevé, tels les livres scolaires et liturgiques – aux ateliers situés dans les grands centres limitrophes. Les moments de la commande et de la livraison fournirent d'ailleurs d'excellentes occasions pour établir de nouveaux contacts et de présenter aux clients la gamme entière des livres accessibles au marché de la grande ville (dans notre cas, le marché vénitien). La vérité de cette affirmation est indiscutable et nous sommes pas étonnés à constater que les centres d'information du continent européen furent précisément les villes énumérées dans le paragraphes précédent. Venise par exemple fut un Etat limitrophe du Royaume de Hongrie et les habitants des territoires appartenant actuellement à la Croatie se fournirent, quasi naturellement, dans la ville de Venise de divers instruments et matériaux utilisés dans le ménage, d'articles d'alimentation et surtout de livres.

Nous pouvons donc dire que le livre imprimé vénitien trouvait dans la région européenne centrale un marché qui accueillait volontiers ses produits. Venise servait de lieu d'édition des produits intellectuels des pays voisins et son importance variait en fonction de la période, ainsi que du niveau de développement et de la situation religieux du pays en question. Les auteurs et éditeurs hongrois passèrent un nombre particulièrement élevé de commandes aux vénitiens dans la période 1490–1530. Les produits de l'imprimerie humaniste vénitienne étaient compétitifs avec les publications parisiennes et bâloises, ainsi, les textes de auteurs antiques, des Pères d'Eglise et des humanistes contemporains ayant vu le jour dans les deux premiers tiers du 16e siècle conquièrent la région en éditions vénitiennes. La popularité de la littérature théologique et pieuse du renouveau posttridentin a rendu aux éditeurs vénitiens l'espoir d'une production de masse: en effet, au début du 17e siècle – et davantage après l'expulsion des Turcs du territoire hongrois – le nombre des ouvrages ayant vu le jour à Venise se met à augmenter. Néanmoins, les éditeurs allemandes du Sud et viennoises exploitèrent la situation avec une efficacité beaucoup plus grande que les vénitiens. Les best-seller de la période en question furent d'ailleurs les ouvrages concernant les Turcs ainsi que les textes politiques traitant de la présence européenne des Ottomans.

Il convient de souligner que les ouvrages en langue italienne perdirent progressivement du terrain dans la période en question (1470–1600). Quant à la langue latine, elle a conservé son importance dans la vie politique et ecclésiastique ainsi que dans l'enseignement en Pologne et en Hongrie jusqu'au milieu du 19e siècle. Par contre, les ouvrages en italien ne s'adressaient qu'à une couche très mince d'aristocrates et d'intellectuels formés dans la Péninsule. Les séminaires italiens comptaient, depuis la seconde moitié du 17e siècle, un nombre important d'élèves, mais ceux-ci ne savaient pas suffisamment bien l'italien, puisque la langue de l'enseignement (et la langue de la pratique ecclésiastique quotidienne après leur retour) fut le latin.